

Qərənfil DÜNYAMINQIZI (Quliyeva)

MİLLİ MƏTBUATŞÜNASLIĞIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

РЕЗЮМЕ

Исторический опыт азербайджанской печати, прошедшей тернистый путь развития в конце XIX – начале XX века, вызывает большой интерес и имеет огромное значение в исследованиях современного независимого периода. И для полного представления исторической картины необходимо обратиться к творчеству классиков для создания объективного впечатления происходящего. Азербайджанские эмигранты, сопоставляя научно-теоретические труды с современным периодом, добились создания национальной печати. Наша вековая история печати является как интересной, так и

protivorechivoy. Issledovaniya, osnovannyye na ideologicheskikh printsipakh sovetского периода, ne otlichayutsya obektivnost'yu.

Ключевые слова: система печати, независимость, независимые газеты, печать Азербайджана.

SUMMARY

At the end of XIX and the beginning of XX century the historical experience of Azerbaijani press, last thorny development way caused a great interest and had a great importance in studies of modern independent period. It is necessary to apply to creativity of classics for total representation of historical scenes and for creating of happened fair impression. Azerbaijani emigrants, comparing the scientific and theoretical meetings with modern period, got the creation of the national press. Our centuries of history of press is interesting as well as contradictory.

Key words: printing system, the independence, the typology of the press, independent newspapers, the Azerbaijani press.

Elmin inkişafı yalnız ardıcıl və dərin araşdırmaların, ümumiləşdirmələrin məntiqi nəticələrin sayəsində mümkündür. Özü də bu proses bütün elm sahələri üçün zəruridir. Azərbaycanda jurnalistika elminin inkişafı, mətbuatşünaslıq sahəsində əldə edilən nəliyyətlər zaman-zaman tədqiqata cəlb olunub və maraqlı tədqiqat əsərləri yazılıb. Lakin bir məsələni etraf etmək lazımdır ki, bu proses ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmır. Halbuki, jurnalistika o, cümlədən mətbuat cəmiyyətin inkişafında ictimai-siyasi dəyərlərin formalaşmasında möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynayır.

Mətbuat tarixi gerçəkliyi xronoloji ardıcılıqla bütöv bir sistem kimi tədqiq edən tarixi mənbədir. Odur ki, bu mənbənin materialları, onun yaradıcıları, yazarları, onların siyasi dünyagörüşü, məqsədləri, amalları və s. haqqında obyektiv məlumat toplamaq imkanı yaradır. Bununla yanaşı dövrü mətbuat həm də fəaliyyətdə olduğu dövrün abu-havasını, ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni mənzərəsini açıqlayır. Bu mənada mətbuatşünaslıq tariximizin doğru, dürüst araşdırılması həm də aktuallıq kəsb edir. Başqa sözlə ifadə etsək, mətbuat taixin açarıdır, güzgüsüdür. Çünki həyatda baş verən bütün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, tarixi-iqtisadi hadisələri öz səhifələrində işıqlandıran mətbuatı öyrənmək elə tarixin özünü öyrənməkdir.

Xüsusən də Azərbaycan mətbuatını öyrənməyin əhəmiyyəti böyükdür. Doğrudur, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrilə müqayisədə Azərbaycanda mətbuat çox sonralar yaranmışdır. Amma "onun ictimai proseslərə müdaxiləsi elə yarandığı dövrdən başlayıb. Belə ki, Qərb dövlətlərində mətbuat uzun müddət informasiya yaymaq funksiyasını yerinə yetirib. Zaman keçdikcə imtiyazlı qüvvələr mətbuatdan təbliğat vasitəsi kimi istifadə etməyə, cəmiyyətdə nüfuz qazanmaq və hakimiyyəti ələ almaq üçün onun imkanlarından bəhrələnməyə

başlamışlar. Azərbaycanda isə milli mətbuat ilk gündən maarifçilik missiyasını yerinə yetirməyə çalışmışdır” (6, 20-21).

Süleyman Sani Axundov qeyd edirdi ki: “Əvam kütlənin gözünü açmaq üçün iki yol vardı: mətbuat və teatr” (1, 1). Dövrün yaradıcı ziyalıları hər iki yoldan bacarıqla istifadə etsələr də, daha çox mətbuatdan bəhrələndilər. Ona görə də Çar Rusiyası Azərbaycan xalqının məhz öz milli kimliyini dərk etməsinin qarşısını almaq üçün illərlə ona milli mətbuat orqanları yaratmağa imkan vermir.

Tarixə, keçmişə, mədəni-mənəvi irsə münasibət ictimai elmlər üçün həmişə aktual olmuş, xüsusən də xalqımız yenidən dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra (1991) Azərbaycan elminin inkişaf tarixinə yenidən baxılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uzun illər ideoloji ehkamların təsiri altında öyrənilən və izah olunan naliyyətlərə yenidən baxmaq və qiymətləndirmək zərurəti meydana gəldi. Bu gün müstəqil dövlət quruculuğunun ən məsul dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi keçmişimizin düzgün, dəqiq öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və təbliği aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan mətbuat tarixinin araşdırılması istiqamətində mühüm işlər görülmüş və bu gündə davam etməkdədir. Doğrudur, onların böyük əksəriyyəti sovet dövrünün ideoloji “qayda-qanun”larına uyğun yazıldığına görə hadisələr, faktlar eyni dəqiqliklə, yüksək elmi, obyektiv səviyyədə şərh olunmamış, düzgün, dəqiq ümumiləşdirilmələr aparılmamışdır. Amma bu bizə əsas vermir ki, mətbuat tarixinin öyrənilməsi sahəsində bütün bu addımları inkar edək. Əksinə, onlardan bəhrələnməklə daha düzgün və dolğun araşdırmalar aparılmalıdır.

20-ci yüzilin əvvəllərindən başlayaraq qəzet və jurnalların məzmunu, dili, ideya istiqaməti, yazarlarının fəaliyyəti tədqiqatlara cəlb edildi. 1920-ci ildən sonra aparılan tədqiqatlarda sovet rejimi və ideologiyasının tələblərindən doğan bir qərəzlilik açıq şəkildə özünü büruzə verdi. Bu qərəzlilikdə “bolşevik və inqilabi-demokratik mətbuat”ın fəaliyyəti həddən ziyadə şişirdildi, ölkənin bütün naliyyətləri onların adı ilə bağlandı: “Bolşevik və demokratik mətbuat Azərbaycan tarixinə şanlı səhifələr yazdı” (7, 319). Milli ruhlu mətbuatımıza isə “burjua, mürtəcə” damğası vurularaq “Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatına, zəngin mədəni sərvətinə, doğma ana dilinə düşmən münasibət bəsləyən, çarizmə və burjuaziyaya nökrəçilik edən mürtəcə ideyalar yayan” (7, 319) mətbuat kimi təqdim edilirdi.

1991-ci ildən sonra yazılan çox saylı məqalələrdə, elmi kitablarda yuxarıda sadaladığımız qüsurların böyük hissəsi aradan qaldırıldı, Azərbaycan mətbuatşünaslıq tarixinin yenidən öyrənilməsinə yeni baxışın təzahürü hiss edildi. İstər mühacirət, istər Cənub mətbuatının tədqiqi sahəsində də xeyli sayda dəyərli, sanballı əsərlər ortaya qoyuldu. Bu əsərlərdə görkəmli alimlərimiz Azərbaycanda tarixşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, bütövlükdə elmin inkişafına həsr etdikləri məqalə, kitab və kitabçalarda mətbuat tarixinin öyrənilməsi sahəsindəki naliyyətlərə diqqət yetirmiş, onların elmi və praktik cəhətdən əhəmiyyəti barədə fikirlər yürütmüşlər. Məsələn, Ə.Şərif, Z.İbrahimov, X.Əlmirzəyev, Ə.Mirəhmədov, N.Axundov, A.Sumbatzadə, E.Tokarjevcki, İ.Striqunov və başqaları tədqiqatlarında mətbuat

tarixinə dair yazılmış elmi əsərlərə geniş olmasa da müəyyən münasibət bildirmişlər. Lakin, cəsarətlə demək olar ki, bu problemin ardıcıl, geniş şəkildə tədqiqi indiyədək aparılmamışdır. Onu da qeyd edək ki, mətbuatşünaslıq elminin əldə etdiyi uğur və qüsurları ardıcıl izləmək, onları saf-çürük etmək təkcə sahənin özünün inkişafını təmin etmir, o həm də digər elm sahələrinin, o cümlədən tarixşünaslığın, ədəbiyyatşünaslığın, fəlsəfənin jurnalistikanın inkişafına müsbət təsir göstərir.

Dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də elmşünaslıq, tarixşünaslıq, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq adlı elm yaranmış, inkişaf etmiş və etməkdədir. Bunların hər birinin özünəməxsus predmeti və tədqiqat obyektı var. "Keçmiş yüzilliklərdə işıqlı zəkaların yaratmış olduqları yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmiş, filologiyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri də mətnşünaslıqdır" (9, 3). Uzun illər elmi-praktik fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olan mətnşünaslıq inkişaf yolu keçərək zənginləşmiş və nəticədə bir elmi kimi formalaşaraq, nəzəri əsasları, metodologiyası yaradılmışdı.

Mətnşünas alim Kamandar Şərifli yazır ki: "Azərbaycanda mətnşünaslıq XIX əsrin II yarısından etibarən bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlasa da, onun qaynaqları keçmiş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır" (9, 3). Mətbuatşünas, mətnşünas alim Əziz Mirəhmədov "Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri" (1979) adlı əsərində mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri, inkişaf yolları, nəzəri problemləri, metodologiyası ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rol oynadığını da qeyd edib.

Ədəbi prosesin tarixini, inkişaf yollarını, ədəbi mühiti səciyyələndirən ictimai-siyasi şəraiti və bu şəraiti doğuran siyasi, tarixi hadisələrin öyrənilməsində mətnşünaslıqla, ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, tarixşünaslıq elmi də mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) də Azərbaycan tarixşünaslığını əks etdirən bir neçə əsər çap olunub. Adilxan Ziyadxanovun "Azərbaycan", Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Qafqaz Türkləri", "Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü", "İran türkləri" əsərləri Azərbaycan tarixşünaslığının öyrənilməsi üçün dəyərli mənbələrdəndir.

1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycan tarixi yalnız marksizmlenin ideologiyasına uyğun tədqiq və təbliğ edilərək "SSRİ xalqları tarixşünaslığı" kursunun nəzdində tədris edilsə də Y.Səfərovun yazdığına görə "Azərbaycanda tarix elminin inkişafı tarixi, zəif öyrənilmişdi" (8, 5).

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi işçiləri Ə.H. Quliyev, İ.M.Həsənov, İ.B.Striqunov tərəfindən 1960-cı ildə yazılan "XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı", Ə.Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi "XIX əsrin II yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı", Ə.S.Sumbatzadənin "Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-də tarix elminin inkişafı" adlı əsərlərini də qeyd etmək lazımdır. Amma bu

əsərlərin başlıca xüsusiyyəti tarixə marksist baxışı əks etdirirdi. Lakin unutmamaq olmaz ki, “tarixi hadisələr və proseslər insanların istək və arzularından asılı olmadan obyektiv qanunauyğunluq əsasında inkişaf edir” (8, 9). Sovet dövründə isə milli respublikaların tarixi marksist-leninçi nəzəriyyə əsasında yazılırdı.

Bu ideoloji meyl tarixşünaslıqdan da çox ədəbiyyatşünaslıqda özünü əks etdirdi. Çünki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası “marksizmin-leninizmin böyük nailiyyətlərinə əsaslanaraq, xalqı kommunist əxlaqı ruhunda tərbiyələndirməkdə ədəbiyyatdan qüdrətli mənəvi silah kimi istifadə etmişdir” (4, 12).

Ədəbiyyatı siyasətdən, sinfi mübarizədən kənar təsəvvür etməyən Vladimir İliç Lenin 1905-ci ildə yazdığı məşhur “Partiya təşkilatı və partiya ədəbiyyatı” adlı əsərində fikirlərini belə şərh edirdi: “Bu, sosialist proletariyatının təcrübəsi və canlı işi ilə bəşəriyyətin inqilabi fikrinin son nailiyyətini zənginləşdirən, keçmişin təcrübəsi (sosializmin ibtidai, utopik formalarından başlayan inkişafını tamamlamış elmi sosializm) ilə hazırkı dövrün təcrübəsi (fəhlə yoldaşların hazırkı mübarizəsi) arasında daimi qarşılıqlı əlaqə yaradan azad ədəbiyyat olacaqdır” (10, 26).

Zaman sübut etdi ki, bu ədəbiyyat azad olmadı. Əksinə, marksist-leninçi metodologiyanın təsiri nəticəsində millilikdən, klassik irsdən uzaq düşdü. Filologiya elmləri doktoru, prof. Elçin Əfəndiyevin “sistem ədəbiyyatı” (2, 59) adlandırdığı ədəbi prosesi, sistem “məcburi ədəbi metod kimi hakimiyyətə gətirmiş və ədəbiyyatımız 70 il həmin dövrün bədii məhsulu olub” (2, 59).

Zəngin tarixə malik olan mətbuatımız da sovet dövründə əsasən ədəbiyyatşünaslıq və tarixşünaslıq elminin metodologiyasına uyğun tədqiqata cəlb edilib. Azərbaycan mətbuatşünaslığı sahəsində xüsusi metodologiya olmadığı üçün mətbuatımızın tədqiqi əsasən ədəbiyyatşünaslığın qolu olan ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqid tərəfindən araşdırılıb.

Əslində, ədəbi prosesləri, tarixi və siyasi hadisələri daima cəmiyyətin diqqətinə çatdıran mətbuat bir çox sahələrlə sıx bağlıdır. Odur ki, Azərbaycan mətbuatşünaslıq tarixini tədqiq edərkən bir sıra fənnlərlə, xüsusən də Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixi ilə qarşılıqlı surətdə öyrənmək lazımdır. Bunun üçün əsas mənbələr arxivlərdə, kitabxanalarda, muzeylərdə qorunub saxlanılan sənədlər, qəzet, jurnal komplektlər, tədqiqat əsərləri, xatirələr və s.-dir.

Məsələn, 1960-cı ildə buraxılan üç cildlik “Azərbaycan tarixi” və “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kimi fundamental nəşrlərin hazırlanmasında sovet tədqiqatçıları tərəfindən “ziyanlı burjua nəşri” adlandırılan, Bakıda çap olan rusdilli “Kaspi” (1881-1919) qəzetinə dəfələrlə istinad edilib. Adı çəkilsə də, çəkilməsə də, onun səhifələrindəki faktlardan, informasiyalardan tədqiqatçılarımız yetərinə bəhrələnib.

Və yaxud Azərbaycan mətbuatının ilk salnaməçisi, tədqiqatçı-alim Qulam Məmmədli iki cildlik “Azərbaycan teatr salnaməsi”ndə, ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə “XX əsr Azərbaycan tənqidi”ndə, zərdabişünas Ziyəddin Göyüşov

“H.Zərdabinin dünyagörüşü”ndə, mətbuat tədqiqatçısı Nəriman Zeynalov “Azərbaycan mətbuat tarixi”ndə, tədqiqatçı alim Feyzulla Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”nda, filosof Heydər Hüseynov “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixində” və daha neçə-neçə fundamental əsərlərin yazılmasında kifayət qədər “Kaspi”nin materiallarına istinad edilib.

Mətbuat, ədəbiyyat, mədəniyyət, ictimai fikir tariximizə həsr edilən bu elmi-tədqiqat əsərləri dövrün ideoloji prinsiplərindən uzaq olmasa da qiymətli tədqiqatlardır. Təəssüf ki, həmin əsərlərdə sovet elmsünaslığının ənənəvi metod və konsepsiyası əsas götürülmüş, siyasi-mədəni təbəddülatlarla zəngin tarixi məqamlar özünü büruzə verir.

Yuxarıda deyilənləri də nəzərə alsaq, bir daha belə qənaətə gəlirik ki, dövrü mətbuat mənbəşünaslığın ən zəruri vasitələrindən biridir. Çünki mətbuat bütövlüklə cəmiyyəti özündə əks etdirir. Azərbaycan mətbuat tarixşünaslığının ən müsbət cəhətlərindən biri mənbəşünaslıq sahəsində görülən işlərdir ki, Azərbaycanda mətbuatşünaslıq elminin bir sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Onun daha yüksək inkişaf etməsi üçün tədqiqatçılarımız elmi araşdırmalar aparmalı, milli fikir tariximizin dünəni, bu günü ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməli, bəzi ədəbi-tarixi şəxsiyyətlər, problemlər haqqında sərrast, obyektiv mülahizələr, fikirlər söyləməlidirlər. Elmi-ictimai və siyasi həyatımızın tarixində, milli mətbuatımızın yaranmasında, inkişafında böyük rol oynayan şəxsiyyətlərə layiq olduqları qiymət verilməli, Azərbaycan mətbuatşünaslıq tarixinin tədqiqində onların fəaliyyəti bəyan edilməlidir. Bununla yanaşı Azərbaycan mətbuatşünaslıq elminin tarixi, inkişafı, metod və prinsipləri öyrənilməlidir. İstər mətbuatşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik irsdə aşkar edilmiş təhriflərin və onları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması və s. problemlərin araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Gənc tədqiqatçı Samir Xalidoğlu “Azərbaycan dövrü mətbuatının mövzu dairəsi” adlı məqaləsində yazır ki: “Azərbaycan jurnalistikası tarixində hər bir dövrün spesifik mövzu dairəsi və tematikası, özünəməxsus yazı manevraları, müəllif ordusu və s. vardır” (3, 197). Azərbaycan mətbuatının inkişafında xüsusi olaraq əhəmiyyətli dövr hesab olunan “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli şüurun, maarifçiliyin və inqilabi demokratik fikrin sürətli inkişafı zamanı Azərbaycan mətbuatı öz inkişafının çiçəklənmə dövrünü keçirirdi” ki, (5, 6) bu da milli mətbuatımızın sürətlə inkişaf etməsinə, ictimai hərəkatın genişlənməsinə səbəb oldu. Bu zaman bir tərəfdən müxtəlif ideya və məsləhətli qəzetlər, jurnallar çap olunurdusa, digər tərəfdən də mətbuat tarixi yazılırdı. Bu sahədə də ilk addımı atanlar, onun keçdiyi yolun mənzərəsini canlandırmağa çalışanlar elə jurnalistlər, publisistlər, nəşirlər oldu. H.Zərdabi, Ö.F.Nemanzadə, A.Sur, Ə.Müznib, F.Köçərli, Ə.Abid, F.Ağzadə, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, S.Hüseyn, M.B.Məhəmmədzadə, H.Vəzirov, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları və başqaları ayrı-ayrı mətbu orqanları-qəzetlər, jurnallar barədə

dəyərli, maraqlı mülahizələr irəli sürərək mətbuat tariximizin tədqiqi baxımından çox layiqli mənbələri bizə miras qoymuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. S.S.Axundovun arxivi, II. Q-4 (132). 1 (63 60), s 1
2. Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı: Elm, 2010
3. Xalıqoğlu S. Azərbaycan dövrü mətbuatının mövzu dairəsi (1910-1920-ci illər). AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, N-10
4. M.Cəlal., P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972
5. Mətbuat və demokratiya. Bakı: AU-nəşr, 1999
6. Mehdiyev M. Azərbaycan jurnalistika tarixi (1882-1920). Tədris-metodik vəsait. BDU-nəşr, 2013
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Bakı: Elm, 1983
8. Səfərov Y. SSRİ xalqlarının tarixşünaslığı (XIX əsr). Bakı: ADU-nəşr, 1996
9. Şərifli K. Mətinşünaslıq. Bakı: Tural –Ə, 2001
10. V.İ.Lenin. Ədəbiyyat haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1970